

Witold Ostafiński

Państwowa Wyższa Szkoła Techniczno-Ekonomiczna
im. ks. Bronisława Markiewicza w Jarosławiu
witold.ostafinski@pwste.edu.pl <https://orcid.org/0000-0002-1366-9024>

STEREOTYPY I UPRZEDZENIA WE WZAJEMNYCH RELACJACH POLAKÓW I UKRAIŃCÓW JAKO BARIERY INTEGRACYJNE

STEREOTYPES AND PREJUDICES IN MUTUAL RELATIONS BETWEEN POLES AND UKRAINIANS AS INTEGRATION BARRIERS

Abstrakt: Wybuch wojny i agresja Rosji na Ukrainę spowodowały falę emigracji z Ukrainy, głównie skierowaną na terytorium Polski. Tysiące ludzi przeszło polsko-ukraińską granicę, szukając schronienia przed agresorem. Emigrantami były głównie kobiety i dzieci, większość mężczyzn pozostała w swoim kraju, by bronić ojczyzny. Polska przyjęła sąsiadów z otwartymi ramionami, wielu ludzi bezinteresownie udostępniło emigrantom swoje domy, pomogło w pierwszych tygodniach pobytu w naszym kraju. Organizowano zbiórki żywności, środków higieny, odzieży i innych artykułów. Pomagano załatwiać sprawy urzędowe i zorganizować życie w Polsce. Większość Polaków przychylnie odniosła się do Ukraińców uciekających przed wojną, okazując im życzliwość i wsparcie. Nie można jednak pominąć faktu, że we wzajemnych relacjach Polacy i Ukraińcy z dużą rezerwą, nierzadko wrogo odnosili się do siebie, kierując się stereotypami i uprzedzeniami. Wynikało to z wielu czynników, a jednym z najważniejszych wydają się być zaszłości i uwarunkowania historyczne. Problem ten może stanowić dużą barierę integracyjną. Celem tego artykułu jest omówienie wzajemnych stereotypów i uprzedzeń Polaków i Ukraińców w kontekście wzajemnych relacji i integracji obu narodów.

Słowa kluczowe: stereotypy, relacje polsko-ukraińskie, uchodźcy wojenni, integracja

Abstract: The outbreak of war and Russia's aggression against Ukraine resulted in a wave of emigration from Ukraine, mainly directed to Poland. Thousands of people crossed the Polish-Ukrainian border seeking shelter from the aggressor. The emigrants were mainly women and children, most of the men stayed in their country to defend their homeland. Poland welcomed its neighbors with open arms, many people selflessly made their homes available to emigrants, and helped in the first weeks of their stay in our country. Collections of food, hygiene products, clothes and other articles were organised. They helped to settle official matters and organize life in Poland. Most Poles treated the Ukrainians fleeing the war favorably, showing them kindness and support. However, it should not be overlooked that in their mutual relations, Poles and Ukrainians treated each other with great reserve, often with hostility, based on stereotypes and prejudices. This was due to several factors, one of the most important of which appears to be historical background and conditions. This problem can be a major barrier to integration. The aim of this article is to discuss mutual stereotypes and prejudices of Poles and Ukrainians in the context of mutual relations and integration of both nations.

Keywords: stereotypes, Polish-Ukrainian relations, war refugees, integration

Wojna na Ukrainie, pomoc ze strony Polski i skala uchodźstwa

W dniu 24 lutego 2022 roku rozpoczęła się zbrojna napaść Rosji na Ukrainę, co zapoczątkowało trwającą do dziś wojnę. Wraz z jej wybuchem państwo polskie otworzyło swoje granice dla imigrantów wojennych z terenu Ukrainy, a gościnni Polacy otworzyli swoje domy, udostępnili mieszkania i na własny koszt udzielili koniecznej pomocy humanitarnej oraz pomagali im organizować na nowo swoje życie. Skala tej pomocy organizowanej przez samych Polaków do dziś jest trudna do oceny. Nikt bowiem nie był w stanie w pełni zewidencjonować ilości gromadzonych darów, czy też udostępnianych nieodpłatnie mieszkań.

Państwowa pomoc dla Ukrainy objęła wiele sektorów, w tym:

- pomoc wojskową w postaci przekazywanego sprzętu wojskowego;

- pomoc humanitarną w postaci darów, żywności, leków, które są dostarczane na terytorium Ukrainy, ale także do imigrantów przebywających na terenie naszego kraju;

- pomoc finansową, która kierowana jest zarówno do Ukraińców przebywających obecnie na terytorium Polski, jak i do ukraińskiego rządu;

- pomoc edukacyjną, psychologiczną i moralną.

Największej pomocy finansowej Ukrainie do tej pory udzieliły Stany Zjednoczone. Dane Instytutu Gospodarki Światowej w Kilonii potwierdzają, że od początku wojny do 20 listopada 2022 roku wartość bezwzględna pomocy z USA sięgnęła 47,8 mld euro. Składało się na nią 22,8 mld euro pomocy wojskowej, 9,9 mld euro pomocy humanitarnej i 15 mld euro pomocy finansowej. Polska stanowi piąty kraj, który przekazuje Ukrainie największą pomoc. Od początku wojny do 20 listopada polska pomoc dla Ukrainy wyniosła ponad 3 mld euro (z czego 1,82 mld euro to pomoc wojskowa, 0,18 mld euro – pomoc humanitarna i 1 mld euro – pomoc finansowa) (Lipczyński, 2023).

Liczba osób, które przybyły do Polski od wybuchu wojny spowodowała, że rząd musiał podjąć kroki, które umożliwiłyby uchodźcom podjęcie zatrudnienia i rozpoczęcie normalnego życia w naszym kraju. W drodze rozporządzenia ustalono, że każdy obywatel Ukrainy, który przebywa na terenie kraju, otrzyma niezbędną pomoc i numer pesel służący do identyfikacji. Z danych z bazy PESEL wynika, że obecnie w Polsce przebywa 950 tys. uchodźców z Ukrainy – informował 27 grudnia 2022 Bartosz Marczuk, wiceprezes zarządu Polskiego Funduszu Rozwoju. Warto wspomnieć, że razem z osobami, które w Polsce przebywały przed wybuchem wojny, łączna liczba obywateli Ukrainy wynosi ok. 2,3 mln, z czego 90 proc. stanowią kobiety i dzieci, a 6 proc. to osoby starsze. Największa liczba obywateli Ukrainy przebywa na Dolnym Śląsku i na Mazowszu (Lipczyński, 2023).

Największy przypływ imigrantów wojennych odnotowano w pierwszych miesiącach wojny. Do końca kwietnia 2022 roku granicę ukraińsko-polską przekroczyło ponad 3 mln uchodźców wojennych, z czego ponad 95% stanowili obywatele Ukrainy (Duszczyk, Kaczmarczyk, 2022).

Na wykresie poniżej przedstawiono liczbę osób, które przybyły do Polski z Ukrainy w okresie od lutego do kwietnia 2022 roku i osób, które z Polski wyjechały na Ukrainę.

Wykres 1. Ruch graniczny między Ukrainą a Polską w okresie od 24 lutego 2022 do 25 kwietnia 2022

Źródło: M. Duszczyk, P. Kaczmarczyk, *Wojna i migracja: napływ uchodźców wojennych z Ukrainy i możliwe scenariusze na przyszłość*, CMR Spotlite, nr 4, 2022, s. 6.

Analiza danych przedstawionych na wykresie 1. wskazuje, że najwięcej osób z Ukrainy przekroczyło granicę w marcu, po czym nastąpił spadek liczby imigrantów, a stopniowo wzrastał odsetek osób wjeżdżających na terytorium Ukrainy. Może to wskazywać, że część uchodźców zdecydowała się na powrót oraz że mężczyźni przebywający w Polsce wrócili do kraju, by walczyć za ojczyznę.

Sytuacja uchodźców z Ukrainy w Polsce

Jak wspomniano wcześniej, imigranci wojenni przebywający na terytorium naszego kraju otrzymali pomoc humanitarną i wsparcie finansowe od początku swojego pobytu. Liczne zbiórki darów umożliwiły uchodźcom (nieposiadającym często żadnych rzeczy osobistych) zaopatrzenie się w niezbędne środki higieny czy odzież. Wszystkim przybywającym do Polski zapewniono także zakwaterowanie i wyżywienie.

Obecnie sytuacja imigrantów wojennych z Ukrainy zmieniła się o tyle, że ponad 60% osób zarejestrowanych pierwotnie w urzędach pracy znalazło zatrudnienie. Taki stan rzeczy wskazuje jednoznacznie, że obywatele ukraińscy podjęli legalne zatrudnienie i uniezależnili się od pomocy polskiego rządu. Poza tym wielu z nich jest w stanie utrzymać siebie i swoich najbliższych właśnie dzięki podjęciu pracy zarobkowej w Polsce.

Według danych za listopad 2022 r. świadczenia społeczne związane z dziećmi dla obywateli Ukrainy ze statusem uchodźcy wynosiły ok. 200 mln zł miesięcznie. W kwocie tej zawierała się wypłata świadczenia 500 plus dla 328 tys. ukraińskich dzieci. Ponadto 12 tys. rodziców korzystało z Kapitału Opiekuńczego, a 141 tys. ze świadczenia 300 plus. Zasiłki rodzinne pobierało w tym okresie 53 tys. osób.

W tej chwili w polskich szkołach uczy się 191 tys. uczniów z Ukrainy, co stanowi 65 proc. wszystkich ukraińskich dzieci przebywających w Polsce. Połowa ukraińskich dzieci w wieku przedszkolnym (43 tys.), przebywających w Polsce, korzysta z opieki przedszkolnej (Lipczyński, 2023). Analiza tych danych pozwala stwierdzić, że działania podjęte na rzecz włączenia ukraińskich dzieci w polski system oświaty okazały się skuteczne i zasadne.

Sytuacja uchodźców z Ukrainy wydaje się być obecnie stabilna, pomimo występujących trudności, np. z dostępem do tanich mieszkań. Większość obywateli Ukrainy, którzy przekroczyli polską granicę po 24 lutym 2022 roku jest w tej chwili samodzielna, choć korzystają oni z tych samych zasiłków, co obywatele polscy (np. 500 plus czy zasiłek pielęgnacyjny). Uchodźcy umiejętnie dostosowali się do nowych warunków i stanowią obecnie część polskiego społeczeństwa.

Stereotypy i uprzedzenia Polaków i Ukraińców – przyczyny i konsekwencje

Wielu autorów podkreśla, że głównym źródłem stereotypów polsko-ukraińskich jest wspólna historia tych dwóch państw i skomplikowane relacje między narodami. Szukając kontekstu dla współczesnego wizerunku Ukrainy i Ukraińców w oczach Polaków, trzeba sięgnąć do tej historii, ponieważ w naszym kraju bardzo często myśli się o sąsiadujących narodach właśnie w kontekście historycznym. Nie można zapominać, że przez wiele lat Polacy i Ukraińcy żyli w jednym państwie, co czyni te relacje jeszcze bliższymi. Jak wskazuje J. Konieczna: „być może ten właśnie fakt był powodem traktowania Ukraińców protekcyjnie, z wyższością, w połączeniu ze stanowczym brakiem akceptacji dla ujawniających się w różnym czasie ukraińskich dążeń niepodległościowych” (Konieczna, 2003). Polacy nie uznawali przez wiele lat dążeń niepodległościowych Ukraińców.

Dopełnieniem obrazu skomplikowanych relacji polsko-ukraińskich były dramatyczne wydarzenia II wojny. W pamięci historycznej Polaków wydarzenia z tego okresu jawią się jako czystka etniczna, rzeź ludności polskiej dokonana przez Ukraińców. W kontekście wydarzeń wołyńskich kształtuje się wizerunek okrutnych Ukraińców do dziś. Nie można pominąć faktu, że kwestie te są

o tyle trudne, że w okresie komunizmu oficjalnie o tym nie mówiono, nie dopuszczano do dyskusji historyków, nie było też prowadzonych rzetelnych badań. Informacje o tragicznych wydarzeniach były przekazywane jedynie w formie ustnej przez tych, którzy byli naocznymi świadkami. W tym okresie Ukraina była częścią Związku Radzieckiego, natomiast Polska jego krajem satelickim. Taka sytuacja geopolityczna uniemożliwiała faktyczną i rzetelną dyskusję nad wspólną polsko-ukraińską przeszłością.

Rzeczywisty dyskurs na ten temat rozpoczął się dopiero po 1991 roku, ale z różnymi też oporami, napięciami, emocjami i wzajemnymi oskarżeniami. Wiele kontrowersji budzi ciągle postać Stepana Bandery, twórcy Ukraińskiej Armii Powstańczej, który przez Ukraińców uważany jest za bohatera, a przez Polaków za zbrodniarza, który doprowadził do ludobójstwa na Wołyniu (Biłonożko, 2013). Po dziś dzień w oczach wielu Polaków Ukraińcy to zbrodniarze, którzy dopuścili się rzezi na obywatelach Polski. Pod adresem Polaków pojawiały się też mniej lub bardziej uzasadnione oskarżenia. Paulo de Carvalho wskazuje, że na ogół „polskie społeczeństwo uważane jest przez socjologów za co najmniej niechętnie nastawione do obcych, jeśli nie wprost za ksenofobiczne” (De Carvalho, 1990). Tego typu postaw można doszukiwać się w tym, że w okresie komunistycznym przeciętny Polak miał bardzo niewiele kontaktów z cudzoziemcami, co wynikało przede wszystkim z izolacji związanej z ówczesnym ustrojem. Obecnie ta sytuacja uległa zmianie, szczególnie w odniesieniu do młodego pokolenia, które jest otwarte, komunikatywne i chętne do nawiązywania przyjacielskich relacji z innymi narodowościami.

Nataliia Nedobiichuk (2018) wyszczególniła kilka podstawowych kategorii stereotypów dotyczących Ukraińców (tab. 1).

Tabela 1. Wzajemne stereotypy Polaków i Ukraińców

Stereotypy	Polacy o Ukraińcach	Ukraińcy o Polakach
Solidarnościowe	Bracia Słowianie, polski partner polityczny, nasi wschodni sąsiedzi, nasi słowiańscy sąsiedzi, współorganizatorzy Euro 2012, bliscy sąsiedzi.	Polacy są naszymi braćmi i siostrami, bratni naród, sąsiedzi. Pomagają Ukrainie przystąpić do UE. Pracodawcy dla Ukraińców. Polacy podnieśli naszą gospodarkę w latach 1990 i 2008–2009. Podtrzymują naszą niepodległość.
Oceniające	Ciekawi ludzie są bardzo gościnni, lubią muzykę, biedni ludzie, skromni. Naród, który ma dobrą kuchnię. Mają wielkie dziedzictwo kulturowe, piękne miasta, zabytki, place.	Gościnni, wolni w swoim wyborze, spokojni, bezkonfliktowi, nie biedni, przyjaźni, mają dobry stosunek do kultury ukraińskiej, ciekawi, zabawni, niezależni, porządni ludzie, pracowici, wspaniali ludzie, mają wyśmienitą kuchnię, wysoki standard życia, odnoszący sukces.

Statusu społecznego	Prawosławni, dawni mieszkańcy Związku Radzieckiego, mieszkańcy Ukrainy, osoby starsze; kraj tranzytowy.	Sąsiedzi Ukrainy, inwestorzy, Europejczycy, katolicy, Słowianie, państwo członkowskie UE.
Polityczne	To rewolucyjny naród, „Pomarańczowa rewolucja”, naród, który aspiruje, by stać się krajem rozwiniętym, dąży do przystąpienia do UE i NATO, ich kraj jest na rozdrożu, pod wpływem Rosji i Unii Europejskiej. Oni żyją w kraju, gdzie sytuacja polityczna ciągle się zmienia.	Demokraci, władza ludu, stabilność polityczna, politycy są normalni.
Porównawcze	Naród, jak każdy inny. Na Ukrainie są tańsze produkty, odzież niż w Polsce. Tacy sami ludzie, jak my; ludzie jak wszyscy inni.	Kultura polska jest wyższa od kultury ukraińskiej; Polacy mają inną mentalność; gospodarka rozwijała się znacznie lepiej niż na Ukrainie; Polacy są tacy sami ludzie jak my, mamy wiele wspólnego. Polscy studenci otrzymują lepsze wykształcenie; wspólna historia; język podobny do ukraińskiego.
Wizualne	Mężczyźni chodzą w butach ze skóry, młode kobiety ubrane bardzo prowokacyjnie. Ładne dziewczyny, osoby o jasnej karnacji.	Bardzo mili ludzie, przystojni chłopcy, mają jasne włosy.
Obrazów funkcjonalnych	Hałaśliwi, spożywają alkohol w dużych ilościach, „krzyczą” na imprezach młodzieżowych, pijacy, skorumpowani celnicy, ludzie, którzy sprzedają alkohol i papierosy.	Piwo; dobre produkty, ubrania, buty; wymiana studentów; mało spożywają alkoholu.

Źródło: N. Nedobiichuk, Polacy i Ukraińcy we wzajemnych profilach stereotypowej percepcji, [w:] M. Lubicz Miszewski (red.), *Migranci z Ukrainy w Polsce potrzeby i oczekiwania, reakcje społeczne, wyzwania dla bezpieczeństwa*, Wrocław 2018, s. 20–21.

Czy i jak wymienione stereotypy wpływają na codzienne relacje sąsiedzkie? Wydaje się, że w obecnej rzeczywistości społeczno-politycznej sytuacja ta zmienia się dynamicznie. Stereotypy solidarnościowe odnoszą się do wzajemnych relacji sąsiedzkich: „dobry sąsiad”, „bratni naród” – te określenia wskazują, że oba narody wyrażają się o sąsiadach z życzliwością i dużą sympatią. Od-

wołują się do wspólnych, słowiańskich korzeni, umacniają wzajemne więzi. Stereotypy oceniające koncentrują się na mocnych stronach obu narodów, doceniają odrębność kulturową i uznają ją za rzecz korzystną, sprzyjającą poznawaniu zwyczajów i dziedzictwa kulturowego obu krajów. Z kolei stereotypy dotyczące statusu społecznego pozwalają określać sąsiadów w aspekcie ich religii, przynależności geopolitycznej oraz wieku czy aktywności. Stereotypy polityczne odwołują się do sytuacji w obu krajach. W odniesieniu do narodu ukraińskiego Polacy wskazują na jego rewolucyjne aspiracje, dążenia do UE, natomiast Ukraińcy podkreślają przynależność Polski do Unii, jej stabilną sytuację polityczną i ustrój demokratyczny. Stereotypy porównawcze stanowią odwołanie do codziennej rzeczywistości w obu krajach i skupiają się na podobieństwach i różnicach. „Tacy sami ludzie jak my” to stwierdzenie wskazujące na brak różnic w postrzeganiu się nawzajem. W tej grupie stereotypów uwaga skupia się na różnicach w cenach towarów, poziomie gospodarki, wykształcenia oraz podobieństwach – podobny język, historia – to aspekty łączące oba narody. Stereotypy wizualne skupiają się na ocenie wyglądu i usposobienia sąsiadów, są przychylne z obu stron. Stereotypy obrazów wizualnych są mało przychylne wobec Ukraińców – „hałaśliwi, spożywają alkohol w dużych ilościach, przekupni, przemysłowcy”. Ze strony Ukraińców przekonania o Polakach są zdecydowanie bardziej przychylne.

Wobec napływu ludności ukraińskiej pojawiają się też obawy Polaków o to, czy sytuacja ta nie spowoduje problemów na rynku pracy. Z danych dotyczących bezrobocia wynika, że są to obawy bezpodstawne. Polska ma obecnie jedno z najniższych poziomów bezrobocia w Europie. Napływ imigrantów wojennych z Ukrainy umocnił polską gospodarkę i doprowadził do jej ożywienia, co pozytywnie wpływa na rozwój kraju i prognozy dotyczące, np. wysokiej jeszcze inflacji. Wskazać należy, że większość stereotypów i uprzedzeń powstaje na kanwie wydarzeń wołyńskich, przynależności ziem, oceny danych osób jako bohaterów i reprezentantów narodu. „Ukraina – jako kraj potrzebuje obecnie zrozumienia i pomocy, co z pewnością na płaszczyźnie państwowej nie jest utrudniane przez stereotypy. W relacjach indywidualnych uprzedzenia i stereotypy mogą jednak spowalniać proces wsparcia społecznego czy pracy socjalnej wobec Ukraińców opuszczających swój kraj (uchodźców)” (Woźniak, 2015).

Stereotypy na tle etnicznym tworzą bariery integracyjne w stosunkach międzyludzkich. Niejednokrotnie bariery te uniemożliwiają nawiązanie pozytywnych relacji między grupami. Poznawcze funkcje stereotypów wykraczają poza podstawowe akty percepcji, kategoryzacji, atrybucji i uogólnienia, które nadają znaczenie interakcjom międzykulturowym i lękowi międzygrupowemu. Zajmują się także procesami oceniania członków grup (posiadających

ogólne uprzedzenia wobec innych i postaw wobec określonych grup), a następnie aktami od dyskryminacji do inkluzji jako statycznymi i dynamicznymi aspektami relacji międzykulturowych. Wszystkie te indywidualne procesy psychologiczne są osadzone w ogólnych społeczno-politycznych kontekstach grupowych, które obejmują historię relacji międzygrupowych, ich wzajemne obrazy, istniejące wartości instytucjonalne i systemowe oraz ustalone praktyki zbiorowe, które mogą działać przeciwko niektórym grupom, ale uprzywilejowywać inne.

Stereotypy dotyczące obu narodów wskazywać mogą, że pamięć o wydarzeniach historycznych spowoduje, iż nie będzie możliwym nawiązanie poprawnych relacji między narodami. Wybuch wojny w lutym 2022 i pierwsze jej miesiące pokazały jednak, że Polacy nie kierują się uprzedzeniami w stosunku do sąsiadów, że potrafią przeszłość zostawić za sobą i skupić się na tym, co w danym momencie jest najważniejsze. Dla większości Polaków liczy się teraźniejszość i przyszłość (Kłeczek, 2021). Budowanie wspólnych relacji opartych na wzajemnym szacunku i tolerancji stanowi podstawę integracji obu narodów.

Podsumowanie

Wojna wywołana przez Rosję przeciwko Ukrainie w lutym 2022 roku spowodowała największą po II wojnie światowej migrację uchodźców wojennych w Europie, szacowaną nawet na 5,2 mln osób. Osoby te znalazły schronienie w różnych krajach świata, jednak dla wielu Ukraińców miejscem tym była Polska. Nietrudno zauważyć, że napływ uchodźców wojennych będzie generował liczne problemy i wyzwania w obszarze społecznym, socjalnym, ekonomicznym, psychologicznym i moralnym.

Oczywistością jest, że imigranci wojenni napotykają trudności w komunikacji i integracji ze społecznością lokalną. Celem skutecznych działań integracyjnych winno być zatem przełamywanie wzajemnych stereotypów i uprzedzeń, które mogą utrudnić ten proces. Czy znane nam historyczne uprzedzenia pozostaną w umysłach Polaków i Ukraińców, i czy nadal będą tworzyły bariery we wzajemnym porozumiewaniu się i integracji obu narodów? Wydaje się, że w obliczu wojny dawne stereotypy i uprzedzenia straciły na znaczeniu i zasadniczo nie wpływają na wzajemne relacje. Wielu Polaków poczuło się w obowiązku, udzielić realnej pomocy i wsparcia uchodźcom. Wiele podejmowanych działań wynikało też z potrzeby serca, o czym świadczy ilość zainicjowanych akcji pomocowych oraz skala udzielanego wsparcia. Sytuacja geopolityczna wymusiła na obu narodach potrzebę nawiązania bliższych niż dotychczas relacji, otoczenia troską przebywających w Polsce uchodźców, znalezienia prze-

strzeni dla porozumienia i koegzystencji. Choć Polska nie należy do światowych potęg gospodarczych, to z pewnością można powiedzieć, że należy do grona „mocarstw moralnych”. Niezwykłe jest to i zadziwiające dla innych narodów, że przyjęliśmy około dwóch milionów emigrantów wojennych i nie ma w Polsce ani jednego obozu dla uchodźców. Świadczy to o nas, że jesteśmy gościnni, empatyczni, otwarci, wrażliwi, że mamy w sobie dużo *humanitas*. Ale czy stać nas będzie na akt historycznego przebaczenia i rozpoczęcie procesu budowania nowych, lepszych relacji i współpracy?

References

- Biłonożko, E. (2013). Obcość języka ojczystego (lingwistyczna identyfikacja Polaków na Ukrainie). *Studia Politologica Ucraino-Polon*, 3, 100–105.
- De Carvalho, P. (1990). *Studenci obcokrajowcy w Polsce*. Wydawnictwo Instytutu Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Duszczyk, M., Kaczmarczyk, P. (2022). Wojna i migracja: napływ uchodźców wojennych z Ukrainy i możliwe scenariusze na przyszłość. *Centre Of Migration Research Spotlight*, 4(39), 1–7.
- Kłeczek, A. (2021). *Bariery w międzykulturowej komunikacji interpersonalnej w miejscu pracy. Przypadek pracowników z Polski i Ukrainy*. <https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/handle/item/282635> (dostęp: 16.04.2023).
- Konieczna, J. (2003). *Polacy-Ukraińcy, Polska-Ukraina. Paradoksy stosunków sąsiedzkich*. Wydawnictwo Fundacja im. Stefana Batorego w Warszawie.
- Lipczyński, T. (2023). *Pieniądze, sprzęt wojskowy, wsparcie uchodźców. Te państwa najbardziej pomagają Ukrainie*. Forsal.pl. <https://forsal.pl/gospodarka/finanse-publiczne/artykuly/8664802,pomoc-dla-ukrainy-panstwa-pieniadze-sprzet-wojskowy.html> (dostęp: 11.04.2023).
- Nedobiichuk, N. (2018). Polacy i Ukraińcy we wzajemnych profilach stereotypowej percepcji. W: M. Lubicz Miszewski (red.), *Migranci z Ukrainy w Polsce potrzeby i oczekiwania, reakcje społeczne, wyzwania dla bezpieczeństwa* (ss. 17–28). Wydawnictwo Akademii Wojsk Lądowych we Wrocławiu.
- Woźniak, W. (2015). Stereotypy i uprzedzenia w relacjach między Polakami a Ukraińcami. W: Z. Białobłocki, A. Romayuk (red.), *Specyfika procesu politycznego w krajach Europy środkowo-wschodniej: czynniki koncepcyjne i instytucjonalne* (ss. 148–150). Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie.